
ՄԿՄՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱՄԱՍԱՅԻՆ ԿԱՅՈՒՆ ԲԱՆԱԶԵՎԵՐԸ ՏԱՎՈՒՇԻ
ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ

Տավուշի պատմաագագրական տարածքի՝ բանահյուսական հարուստ ժառանգության նշանակալից մասը հեքիաթներն են: Տավուշի հեքիաթներն իրենց տեսակներով, սյուժեներով ու կառուցվածքով չեն առանձնանում ընդհանուր հեքիաթային սկզբունքներից, այլ լրացնում ու հարստացնում են հայ բանահյուսության հեքիաթային ժառանգությունը: Ակնհայտ է, որ ժողովրդական հեքիաթներում հանդիպում են հեքիաթին բնորոշ կրկնվող լեզվական միավորներ, որոշակի բառային խմբեր, որոնք ձևավորում ու ընդգծում են հեքիաթային գործողությունները, նկարագրում են հերոսների արտաքին ու ներքին հատկանիշները, նրանց բարի ու չար մտադրությունները, աշխարհագրական կամ տարածքային այն միջավայրը, որտեղ ծավալվում են գործողությունները, այն միջոցները, գործիքները, կախարդական հնարքները, որոնք մատուցվում են հերոսին՝ իր առջև դրված խնդիրները լուծելու համար և այլն: Հեքիաթի մշտական անփոփոխ կրկնվող լեզվադարձվածային կայուն կաղապարները, որոնցով սկսվում, ողջ սյուժեի ընթացքում կիրառվում ու ավարտվում են հեքիաթները, կոչվում են ավանդական կայուն բանաձևեր: Ավանդական կայուն բանաձևերն սկիզբ են առել հեքիաթի ժանրի սկզբնավորման հետ և վերջնականապես ձևավորվել են դարավոր փոխանցման ու զարգացման ընթացքում՝ ստանալով իրենց ներկա անփոփոխ ձևերը, որոնք հեքիաթի համատեքստից դուրս անկախ գոյություն չունեն և չեն կիրառվում, օրինակ՝ «Ըլըմ ա, ըլըմ չի...» կամ «Ավալվա վախտը լըմ ա լըմ չի...» կամ «Երզնքից իրեք խնձոր վեր ընգավ» և այլն:

Ավանդական կայուն բանաձևերը գեղարվեստական խտացումներ են, որոնք լինում են համառոտ և ընդարձակ: Իրենց գործառույթով դրանք տարբերվում են, և հեքիաթի կառույցի մեջ տեղաբաշխվում են այն տեղում, որը պահանջում է այս կամ այն բանաձևը: Բանագիտության մեջ, ըստ գործառույթի, տարբերակվում են բանաձևերի երեք հիմնական տեսակ՝ սկսվածքային, միջնամասային և եզրափակիչ²: Տարբերակման անվանումներն արդեն իսկ մատնանշում են կայուն բանաձևերի գրաված դիրքը հեքիաթի համատեքստում և դրանց կիրառական առանձնահատկությունը: Ավանդական կայուն բանաձևերը, որոնք ընդհանուր են համաշխարհային հեքիաթային ժառանգության մեջ, յուրաքանչյուր ազգային

¹ Տավուշի մարզն ընդգրկում է Խորհրդային Հայաստանի նախկին Իջևանի, Շամշադինի և Նոյեմբերյանի շրջաններն ու Դիլիջան քաղաքը՝ իր շրջակայքով:

² Н. Р о ш и я н у. Традиционные формулы сказки. М., 1974, с. 16; Н. М. В е д е р н и к о в а. Русская народная сказка. М., 1975, с. 62.

հեքիաթաբանության մեջ առանձնանում են իրենց ազգային ինքնատիպությամբ ու լեզվամտածողությամբ և նոր շերտ են ավելացնում համաշխարհային հեքիաթապատումի մեջ: Նույն սկզբունքով ազգային հեքիաթաբանությունն ամբողջանում է տվյալ ազգի պատմաազգագրական տարածաշրջաններից ժառանգած ավանդական կայուն բանաձևերի յուրօրինակ կիրառություններով ու հավելումներով, որոնք նոր երանգ ու հմայք են հաղորդում գոյություն ունեցող բանաձևերին: Այս առումով Տավուշի հեքիաթներն առանձնանում են իրենց ինքնատիպությամբ, տարածաշրջանի լեզվամտածողությանը, հոգեկերտվածքին, կյանքին, կենցաղին ու սովորույթներին բնորոշ հյութեղ ու արտահայտիչ ասութաբանական տարատեսակ դրսևորումներով (առածասացվածք, դարձված, անեծք, օրհնանք, երդում, բարեմաղթություն, սպառնալիք և այլն): Տավուշի հեքիաթների ավանդական բանաձևերն իրենց մեջ խտացրել են տեղական, Արցախյան, Արարատյան և հարակից տարածաշրջանների (Լոռի, Գանձակ) բանաձևատեղծման ավանդույթները: Այս բանաձևերը խարսխված են Տավուշի (ըստ բարբառագետ Բ. Մեծունցի բաժանման՝ Շամշադին-Դիլիջան)³ խոսվածքի վրա:

Տավուշի հեքիաթային կայուն բանաձևերի մեջ յուրաքանչյուր բառ և արտահայտություն ունի իր տեղը, նշանակությունն ու ասելիքը: Յուրաքանչյուր բանասաց, կիրառելով բանաձևը, աշխատում է հարազատ մնալ ավանդական արտահայտչամիջոցներին, սակայն միևնույն ժամանակ վարպետ և ստեղծագործ բանասացը, իր առջև ունենալով որոշակի խնդիրներ ու նպատակներ, ի գործ է հանպատրաստից ներդրում կատարել կայուն բանաձևի մեջ: Տավուշի հեքիաթները նույնպես սկսվում, ընթանում և ավարտվում են հեքիաթային կայուն սկսվածքային, միջնամասային և եզրափակիչ բանաձևերով:

Տարբերակված կայուն բանաձևերից գատ հեքիաթասացության մեջ առկա է **չափածո նախաբան-սկսվածք և ավարտ**, որը բուն հեքիաթի հետ օրգանական կապ չունի և կարող է հանդես գալ որպես առանձին միավոր: Պատճառը սա է, որ հայ բանահավաքները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձրել չափածո նախաբան-սկսվածքներին ու չափածո ավարտներին որպես հեքիաթի բաղկացուցիչ մաս և հեքիաթը գրառելիս հաճախ անտեսել են վերոհիշյալ կարևոր բանաձևը:

Հեքիաթից տարանջատված չափածո նախաբան-սկսվածքները ումանց կողմից դիտարկվել են որպես մանկական խաղերգեր, իսկ բանագետ Ռ. Գրիգորյանն այդ բանաձևերը «Հարասացություններ և հեքիաթի նախերգեր» խորագրով ընդգրկել է «Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր» ժողովածուի մեջ⁴:

Տավուշում գրառված հեքիաթներում պահպանվել են եզրափակիչ չափածո ավարտների նմուշներ, իսկ չափածո նախաբանները գրառվել են

³ Տե՛ս Բ. Մեծունց. Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը, Երևան, 1989:

⁴ Ռ. Հ. Գրիգորյան. Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր, Երևան, 1970, էջ 262-269:

որպես առանձին ինքնուրույն միավորներ⁵: Չափածո նախաբաններն ու չափածո ավարտներն իրենց բնույթով թեթև, զվարճալի, երբեմն հանելուկի տարբերակով կամ շուտասելուկ-բարեմադրություններով չափածո հորինվածքներ են, որոնք հեքիաթասացը կիրառում է ունկնդիրների մոտ նախապես համապատասխան տրամադրություն ու մթնոլորտ ստեղծելու, հեքիաթի մուտքը նախապատրաստելու համար: Ինչպես նկատել են հեքիաթագետները՝ չափածո նախաբաններն ու ավարտը հեքիաթասատումի համար շրջանակի դեր են խաղում և սահմանազատում են հեքիաթի ու իրականության սահմանները⁶: Սովորաբար չափածո նախաբաններն օգտագործում էին վարպետ բանասացները հրաշապատում հեքիաթն սկսելուց առաջ⁷: Բանաստեղծական աշխույժ ուրիշով, շարժուն ու գրավիչ սկսվածքը նախապես տրամադրում էր ունկնդիրներին լսելու հուզաթաթափ, սիրանքներով, արկածներով ու հրաշքներով լեցուն մի հետաքրքիր պատմություն: Աներկբա է, որ գեղարվեստական հնարքը նախապես կապ էր ստեղծում բանասացի և ունկնդիրների միջև, այսինքն՝ բանասացը հրապուրում և վստահություն էր առաջացնում ունկնդրի մոտ, որը տրամադրվում և անվերապահորեն հանձնվում էր բանասացի իշխանությանն ու պատումի թևերով սավառնում անիրական, հրաշալի ու երազային մի աշխարհում:

Հայ հեքիաթասացության մեջ չափածո նախաբան-սկսվածքի դասական օրինակը սկսվում է «Հեքիաթ, հեքիաթ պապս է» կայուն տողով, որի տարբերակները կենցաղավարել և օգտագործվել են Հայաստանի բոլոր պատմաազգագրական շրջաններում⁸: Տավուշի տարածաշրջանում XX դ. 50–70-ական թվականներին սույն սկսվածքի տարբերակները դեռևս պահպանվել և օգտագործվում էին բանասացների կողմից: Եթե նախկինում չափածո նախաբանն օգտագործվում էր պատումի համար համապատասխան մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով, ապա հիշյալ ժամանակահատվածում հեքիաթասաց պապիկներն ու տատիկներն ունկնդիրների հեքիաթ լսելու պահանջը չբավարարելու համար «կարճ էին կատում» և մատուցում էին միայն նախաբան-սկսվածքը, որի ծավալը, համեմատած XIX դարավերջի և XX դարասկզբի գրառումների հետ⁹, գնալով նվազել էր, որովհետև այն կորցրել էր իր նախնական նշանակությունը:

⁵ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԻԲԱ), FE II: 2669, Է. Խելսյանի ֆոնդ, «Բանահյուսական նյութեր գրաված Բջևանի շրջանում», բանասաց Ռ. Կուռեկյան, Բջևան, 1973, FF VII: 8074,01, Վ. Սվալադյան. Բջևանի բանահյուսություն, բանասաց Հ. Եզանյան, Աջաջուր, 1960, FFX: 0023,01-0046,00, FF X: 0047,01-0102,00, FF X: 0109,01-0196,00, Ա. Կարապետյան. Նոյեմբերյանի շրջանի ժողովրդական բանահյուսությունից, բանասաց Ս. Հակոբյան, Նոյեմբերյան, 1961:

⁶ Н. М. Ведерникова. Указ. раб., с. 64.

⁷ Н. Рошияну. Указ. раб., с. 47. Э. В. Померанцева. Судьбы русской сказки. М., 1965, с. 91.

⁸ ՀԱԻԲԱ, FF IV: 3045, Պ. Բարսեղյան – Շիրակ, FF V: 2166,01, Ա. Կարապետյան – Երևան, FF VI: 5234-5238, Ս. Բարսեղյան – Ղարաբաղ, FF X: 1090,02-1091,00, Հ. Սովսիսյան – Ախուրյան, FF X: 7979,01-9193,00, Խ. Դարաթյան – Բայազետ, FF XI 1721-1722, Հր. Սկրտչյան – Արթիկ:

⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ժողովածու Տիգրանա Նավասարդյանցա), I գիրք, Վաղարշապատ, 1882, էջ 1, Ե. Լալալյան. Երկեր, հ. 3, Երևան, 2004, էջ 269, ՀԱԻԲԱ, FF XII: 0575-0576, Ս. Գևորգյան. Չանգեզուրի բանահյուսություն:

Այն հանգամանքը, որ XX դ. գրառումներում չափածո նախաբան-սկսվածքով հեքիաթներ քիչ են հանդիպում, իսկ Տավուշի ժառանգության մեջ ընդհանրապես չեն հանդիպում, դեռևս չի նշանակում, որ այդ մշակույթը խորթ է հայկական և մասնավորապես այս տարածաշրջանի հեքիաթներին: Մեր առաջ քաշած տեսակետի օգտին է խոսում այն փաստը, որ դեռևս XIX դ. վերջին Հայաստանում շրջանառվում էին վիպական բանահյուսության կարճառոտ զվարճապատում սյուժեներ¹⁰, որոնց հիմքում ընկած էր օտարականի (մարդ կամ ծերունի) հյուրընկալվելը մի ընտանիքում, որտեղ հյուրին պատշաճ ձևով չեն ընդունում, թաքցնում են ունեցվածքն ու ուտելիքը և խնդրում են հեքիաթ պատմել: Հնարամիտ հյուրը հեքիաթի նախաբան-սկսվածքի միջոցով հայտնում է իր մտադրությունը, որը չի հասկացվում և համընդհանուր ծիծաղ է հարուցում: Դա հասկանալի է դառնում հաջորդ օրը՝ հյուրի գնալուց հետո: Վերոհիշյալ զվարճապատումի Գր. քահ. Մանդակունու գրառած տարբերակի¹¹ չափածո հատվածը և Տավուշի (Իջևան) որպես անկախ միավոր գրառված չափածո նախաբան-սկսվածքը սյուժետային նույն կառույցի տարբերակներն են.

1. Հեքիաթ, հեքիաթ էս պապս, Ղաշխայ քուռակ տակս, Մնդկի հացը շըլակս, Միրուն աղջիկ գըվակս, Հա՛ վագիմ ու հա՛ վագիմ ¹² :	2. Հեքիաթ, հեքիաթ էս պապս, Ղաշղա քուռակը տակըս, Զիզի հարսը գավակս, Մեղր ու կյ(թեն շալակս, Խնձ(ր քցեմ ծուլ անի, Զիզի հարսին կուլ անի ¹³ :

Առաջին տարբերակը գրույցի հերոսի նախաբան-սկսվածքն է, որի սրատես աչքը նկատում է հյուրընկալների գեղեցիկ աղջկան, գտնում կապված ձիուն և տաշտում դարսված թարմ հացերը և անմիջապես մտահեղանում է այդ ամենին տիրանալ ու սկսվածքի միջոցով արտահայտում է իր մտադրությունը, որի իրագործմանը հյուրընկալները հասու են դառնում հաջորդ օրը առավոտյան: Երկրորդ տարբերակը գրեթե նույնն է, բացառությամբ հացի փոխարեն մեղր ու կարագի հափշտակումը, աղջկա փոխարեն՝ գեղեցիկ հարսին խնձորով հրապուրելը և փախցնելը: Հարսին փախցնելու նպատակը «կուլ անելն» է: «Կուլ»-ը Տավուշի խոսվածքում նշանակում է

¹⁰ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետև՝ ՀՏՀ), հ. XIV, Երևան, 1999, էջ 550, ՀԱԻԲԱ, FBI: 1080,01-1080,01, Տիգրան Նավասարդյանի ֆոնդ, Գր. քահ. Մանդակունու հավաքածու, բանահավաքը, բանասացն ու գրառման վայրն անհայտ են:

¹¹ Բնագիրը գտնվում է Նավասարդյանի ֆոնդի Գր. քահ. Մանդակունու հավաքածուում, գրառման վայրը և ասացողը հայտնի չեն, սակայն տեսրում ի մի են բերված Գանձակի գավառի բանահյուսական նյութերը: Նախաբան-սկսվածքով գրույցը և որպես առանձին միավոր գրառված նախաբան-սկսվածքը Գանձակի խոսվածքով է, որը մոտ է Տավուշի խոսվածքին և մեզ հնարավորություն է տալիս համադրելու նավասարդյանական տարբերակը Տավուշի տարբերակի հետ:

¹² ՀԱԻԲԱ, FB I: 1080,01-1080,01, Տիգրան Նավասարդյանի ֆոնդ:

¹³ ՀԱԻԲԱ, FE II: 2669, է. Խենյանի ֆոնդ, «Իջևանի բանահյուսություն», բանասաց Կուռեխյան Ռոզա, 1973, Իջևան:

կոկորդ, պարանոց, վիզ¹⁴: «Կուլ անել» բառակապակցությունը խոսվածքում ստուգաբանվում է «վզովն ընկնել» կամ «գրկախատնվել»: Հետևաբար առկա է հարսին փախցնելու դրդապատճառն ու ենթադրյալ քողարկված ցանկությունը, որը պետք է կռահեն ունկնդիրները:

Համադրելով այս զուգահեռ տարբերակները՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ նրանք նույն նախնական տարբերակի դրսևորումներն են և նույն գործառույթն ունեն:

Անտարակույս, զվարճապատումները հաստատում են հեքիաթասացության ավանդության մեջ չափածո նախաբան-սկսվածքի կիրառության փաստը: Այդ մասին են վկայում նաև բանասացների և բանահավաքների հաղորդած տեղեկությունները¹⁵:

Ակնհայտ է, որ չափածո նախաբանների հիմքում ընկած են որոշակի սյուժեներ և մոտիվներ, որոնք թեթև ու անբռնազրուս ընթացք ունեն և հետաքրքրում ու զվարճացնում են հեքիաթապատում լսելու ակնկալիքով հավաքված լսարանին: Սովորաբար չափածո նախաբանները սկսվում են «հեքիաթ», «քաթ» կամ «նաղլ» բառերի կրկնությամբ, որոնց հաջորդում են «պապս» կամ «տատս» բառերը, որոնք որոշակիացնում են հեքիաթապատումի կրողին: Այստեղ ի հայտ են գալիս ծիսատվորությանն ու հավատալիքային հենքը և մոզարգելքի արձագանքը, այն է՝ հեքիաթապատումը մեծահասակների արտոնությունն է: Հեքիաթասացությունը նաև մասնագիտություն էր, և արհեստավարժ հեքիաթասացները բանաձև-սկսվածքի և եզրափակիչ բանաձևի մեջ ակնարկում էին վարձատրության մասին, որն առկա է նաև Տավուշի հեքիաթներում, օրինակ՝

«Նաղլը, նաղլը մի շ(հի)
Կեսը կե, կեսը պահի»¹⁶:

Չափածո նախաբանի գործառույթներից մեկն էլ ունկնդիրներին հարց առաջադրելն է. այն ունկնդրին ստիպում է խորհել և խաղի մեջ մտնել բանասացի հետ, որի վերջնական արդյունքը նույնպես տրամադրություն և հեքիաթասացության համար համապատասխան մթնոլորտ ստեղծելն է: Քանի որ հանելուկ գուշակելը խմբային և ծիսական սովորույթ էր իր նախնական կենցաղավարման ու կիրառման ժամանակաշրջանում, ապա այն հեշտությամբ աղերսվել է հեքիաթապատման սովորույթի հետ, որը նույնպես իր տեսակի մեջ ծիսական, հավատալիքային ու սովորությանն ուղղված է պարունակում, որոնց մի մասը մինչև վերջերս մտապահվել ու կիրառվում էին հեքիաթասացների կողմից¹⁷, ինչպես օրինակ՝ երեխաներին

¹⁴ Է. Հ. Խեմսյան. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 21, Տավուշ, Երևան, 2000, էջ 290, Էդ. Աղայան. Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1976, էջ 781, Ա. Սուքիասյան. Հայոց լեզվի հումանիշների բառարան, Երևան, 1967, էջ 347:

¹⁵ ՀԱԻԲԱ, FF XII: 3347, Բ. Ղազիսյան. Ղարաբաղի բանահյուսությունը, 1974, Ստեփանակերտ, FF XII:0575-0576, Մ. Գևորգյան. Չանգեզուրի բանահյուսությունը, 1974, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ժողովածու Տիգրանա Նավասարդյանցա), էջ 1:

¹⁶ ՀԱԻԲԱ, Է. Խեմսյանի չմշակված ֆոնդ, Իջևան:

¹⁷ ՀԱԻԲԱ, FF XI: 7675, Հր. Մկրտչյան. Շիրակի բանահյուսություն, 1974, FF XII: 3347, Բ. Ղազիսյան. Ղարաբաղի բանահյուսություն, 1974:

հեռացնել ունկնդիրների շարքից կամ ճրագները մարել, որ այլուրը չպակասի և այլն: Հանելուկի կիրառությունը՝ որպես նախաբան-սկսվածք, առկա էր նաև Տավուշի բանասացական ավանդության մեջ՝ հետևյալ դրսևորմամբ.

Հեքիաթ, հեքիաթ,
Մի ջրվալ ցաքատ,
Վ(չ կոթ ունի,
Վ(չ էրկաթ¹⁸:

Այս նախաբան-սկսվածքի տարբերակները որպես անկախ գոյություն ունեցող հանելուկային միավորներ՝ տարածված էին Հայաստանի տարբեր պատմաագագրական շրջաններում (Բոլնիս, Շամախի և այլն)¹⁹:

Չափածո նախաբան-սկսվածքին հաջորդում է բուն բանաձևը, որով սովորաբար սկսվում է հեքիաթը: Ի տարբերություն հեքիաթի նախաբան սկսվածքի, որը կարող է օգտագործվել կամ չօգտագործվել՝ հեքիաթի կայուն բանաձև-սկսվածքը պարտադիր տարր է, առանց որի հեքիաթը չի սկսվում:

1. Հեքիաթի սկզբնամասային կամ սկսվածքային բանաձևերը հիմնականում երկու տեսակ են՝ **ժամանակի և տարածության**:

Ժամանակային բանաձևերը ներկայացնում են հեքիաթի գործողությունների կատարման ժամանակը, տարածության բանաձևերը կոնկրետացնում են հերոսների գտնվելու վայրը և այն տեղը, որտեղ ծավալվում են հեքիաթի գործողությունները: Մի խոսքով՝ սկսվածքային բանաձևերը հենց սկզբից ունկնդրին տեղափոխում են հեքիաթային ժամանակի ու տարածության մեջ, որն ինքնին անորոշ է և խիստ տարբերվում է իրական ժամանակից և բանասացի ու ունկնդիրների ապրած իրական վայրից: Տավուշի հրաշապատում հեքիաթները հիմնականում սկսվում են «Ըլրմ ա, ըլրմ չի», «Ըլել ա, ըլել չի», «Եղել ա, եղել չի», «Ըլել ա, չրլել մի...», «Լրմ ա, լրմ չի», «Ըլրմ ա, լրմ չի» կայուն սկսվածքներով: Սովորաբար, ավանդական բանաձևը նախ հաստատում է՝ «ըլել ա», ապա անմիջապես ժխտում է եղածը՝ «չի ըլել» բանաձևումով: Այսինքն՝ կայուն բանաձևի առաջին բաղադրիչը հաստատում է հետագա իրողությունը՝ «ըլրմ ա», «ըլել ա», «եղել ա», «լրմ ա» բայաձևերով, որոնք անմիջապես ժխտվում են «ըլրմ չի», «ըլել չի», «եղել չի», «լրմ չի» ժխտական բայաձևերով և կասկածի տակ է դնում պատումի իրական լինելը: Ընդգծված սահմանագատումն իրականի և անիրականի միջև հենց պատումի սկզբից առաջադրվում է ունկնդրին, և նա ազատ է հավատալ-չհավատալու իր ընտրության մեջ: Հեքիաթային ժամանակի անորոշության ընդգծումը տարածվում է հեքիաթի ողջ սյուժեի վրա և ընկալվում է որպես անորոշ ու անիրական ինչ-որ ժամանակահատվածում կատարվող գործողություն, որին ունկնդիրները և բանասացը չեն հավատում, և որը բանասացները հաճախ

¹⁸ ՀՄԻԲԱ, FF VII: 8074,01, Վ. Սվազյանի ֆոնդ, Իջևանի բանահյուսություն, 1960, Աջաջուր:

¹⁹ Ս. Բ. Հ ա ղ ո լ թ յ ու ն յ ա ն. Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 97:

«Քաթ, քաթ, մի չվալ ցաքատ,

Ոչ կոթ ունի, ոչ էրկաթ» (պատասխանը՝ բերան և ստամներ):

ձևակերպում են «հեքիաթ ա, էլի», այսինքն՝ ճշմարտապատում չէ: Տավուշի՝ 1894 թ. գրառված հրաշապատում հեքիաթներն սկսվում են ավանդական կայուն սկսվածք բանաձևով, որի հիմնական գործառույթը ժամանակի անորոշությունն ընդգծելն է: Օրինակ՝ «Լըմ ա, լըմ չի, մի թաքավոր ա լըմ, էս թաքավորը սաղ օխտը տարի ճուխտ աչքով մայիֆ (կույր) ա լըմ»²⁰, կամ՝ «Լըմ ա, չի լըմ, մի հաջի ա լըմ: Էս հաջին իրեք աղջիկ ա ունենում, իրեքն էլ մին մնու ետնա հասած»²¹: Սույն բանաձև-սկսվածքի տեսակն իր կենսունակությունը և գործառույթը շնորհալի ու վարպետ բանասացների շնորհիվ պահպանվել է նաև XX դարում: Օրինակ՝ «Ըլել ա, ըլել չի՝ մի հատ պառավ կնիկ: Տր(ն իրեք տղա ա ունեցել, մեկը քաչալ ա»²²:

Հաճախ բանասացները ժամանակի անորոշությունից զատ ձգտում են ստեղծել անհիշելի ժամանակի պատրանք, որը հեքիաթապատումի ժամանակից շատ հին է, և այն ժամանակն է, երբ կատարվել են հեքիաթի գործողությունները: Դրա համար բանասացներն օգտագործում են «ավալվա վախտ», «շատ հին վախտ», «ժամանակով», «հին ժամանակ» բառակապակցությունները, որոնք հավելվում են կայուն բանաձևին: Օրինակ՝ «Ավալվա վախտը լըմ ա, լըմ չի, մի Վան անընով շհ(ր ա լըմ»²³: Այս օրինակում կայուն բանաձևն ամբողջությամբ առկա է ու թեև հավելյալ բառակապակցությունն ընդգծում է, որ ժամանակը հին է, բայց անմիջապես հետևում է ժխտողական բանաձևը, որն ամրագրում է ժամանակի անորոշությունը: Մի այլ պարագայում ժխտական մասնիկը դուրս է մղվում, և բանաձևը հավաստում է, որ «Շատ հին վախտին մի թաքավորե ա ըլել»²⁴, կամ «Հին ժամանակին մի ղ(լմքյար (անգուրթ) շահ ա ըլըմ, ս(մի շատ խոլոք վ(զիր ա ունենում»²⁵:

«ժամանակով» բառով կազմված կայուն բանաձևերը նույնպես ժխտում չեն պարունակում, այլ տեղեկացնում են, որ ինչ-որ մի ժամանակ եղել է ինչ-որ մեկը և արել ինչ-որ բան, բայց դարձյալ ունկնդրի համար անորոշ է մնում տվյալ հեքիաթային ժամանակը, օրինակ՝ «ժամանակով մի թաքավոր ա ըլ(ւմ: Սրան իրեք կրնիկ ա ըլ(ւմ»²⁶:

Տավուշի բանասացները նմանօրինակ բանաձևերով հեքիաթի գործողությունների կատարման ժամանակը վերագրում են հեռավոր անցյալին, որը տարիներով չի չափվում և կրկին միտված է խորհրդավորության ու անորոշության պատրանք ստեղծելուն, և յուրաքանչյուր ունկնդիր կարող է յուրովի ընկալել ու մեկնաբանել:

Տավուշի հրաշապատում հեքիաթներին բնորոշ են նաև հաստատական սկսվածք - բանաձևերը, որոնցում բանասացը հարկ չի համարում ժխտել հեքիաթային ժամանակը, այլ ներկայացնում է որպես որոշակի

²⁰ «Մայիֆ թաքավորի հեքիաթը».- շժՀ, հ. VI, Երևան, 1973, էջ 303:

²¹ «Իրեք աղջկանց հեքիաթը».- շժՀ VI, էջ 348:

²² Է. Խեմյան. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Իջևան (Ձորովոր), հ. 25, Երևան, 2008, էջ 67, թիվ 9(9), «Քաչալը»:

²³ «Պ(ւրթ կյողը՝ թաքավոր».- շժՀ, հ. VI, էջ 318:

²⁴ «Թաքավորն ու ղ(վրիշը».- շժՀ, հ. VI, էջ 439:

²⁵ ՀԱԲԱ ՄԲ X: 0211,00-0214,00, Ա. Կարապետյան. Նոյեմբերյանի շրջանի ժողովրդական բանահյուսություն, 1961:

²⁶ «Իրեք կրնգա խ(այթը».- շժՀ, VI, էջ 507:

ժամանակաշրջանում կատարված իրողություն, օրինակ՝ «Մի թաքավոր ա ըլում՝ իրան թախտի վրա, քյնրմ ա բաղը, նստրմ ա, տենրմ ա մի մարթ ա կյ(լի)»²⁷, «Մի մարթ էլ իրեք տղա ունի: Տղերանցը վասյաթ ա անրմ մահանալու ժամանակ, որ...»²⁸ կամ «Եղել է, ուրենը, մի ընտանիք՝ մարթ ու կին: Էտ կինը շատ աշխատասեր կին ա եղել իրան օջախի մեջ...»²⁹:

Տավուշի հեքիաթային սկսվածք-բանաձևերի մեջ առանձնանում է մի ինքնատիպ տեսակ, որը սկսվում է «ասել» բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի կամ հոգնակի թվի երրորդ դեմքով՝ «ասրմ ա» կամ «ասրմ են»³⁰: Թե ո՞վ է ասում, հայտնի չէ, բայց բանասացը, կիրառելով այս ձևը, փորձում է հավաստիություն հաղորդել իր պատումին՝ վկայակոչելով ինչ-որ մեկին, որը, ենթադրվում է, որ հեղինակություն է, և նրա խոսքն էլ հավաստի ու ընդունելի է, կամ էլ ասացողները շատ են, հետևաբար ասվածի հավաստիությունն ավելի է մեծանում, օրինակ՝ «Ասրմ ա, մի թաքավոր իրան մի շատ գեղեցիկ ախճիկ ուներ»³¹, «Ասում ա՝ լինում ա մի թաքավոր, տրան մի տղա ա ըլում, անըմը՝ Չորաշ»³², «Ասրմ ա՝ մի աղքատ մարթ ա ըլում»³³:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ սկսվածք-բանաձևային այս տարատեսակը հատուկ է նաև Ղարաբաղի և Ղարադաղի հեքիաթներին: Ղարադաղի հեքիաթներում կիրառվում է «կասի» ձևը, օրինակ՝ «Կասի՝ իլալ ա, իլալ չի»³⁴, կամ՝ «Կասի՝ քոհնա ալամեն իլալ ա, իլալ չի»³⁵, «Ըսիսն՝ իլալ ա, իլալ չի...»³⁶, որը նույն գործառույթն ունի, ինչ Տավուշի և Ղարաբաղի «ասրմ ա» ձևը: Անկասկած պատմողական այս ձևերը Տավուշի ազգաբնակչության դարաբաղյան շերտի բնօրրանից բերված ժառանգությունն է³⁷: Բանաձևային սույն տեսակը մինչ օրս կենցաղավարում է արցախյան բանասացների միջավայրում, օրինակ՝ «Ասում ըն, մին թաքավեր տ(ւս ար եկալ (ւր(ն մրհալը վերս ընելու)»³⁸, «Ասում ա՝ օխտն ախպեր ըն ինում»³⁹, «Ասում ըն, մին թագավերու մին լավ ինժիներ ա ունենում»⁴⁰ և այլն:

²⁷ «Թաքավորի բախտը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 129, 28(28):

²⁸ «Դն ախչկա շարիքը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 82, 14(14):

²⁹ «Որդուն ուրացող մայրը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 110, 22(22):

³⁰ Բ. Մ Ե Ժ Ն Ի և Գ. նշվ. աշխ., էջ 78:

³¹ «Քառասուն աղջկա հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 51, 7(7):

³² «Չորաշը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 76, 11(11):

³³ Է. Հ. Խ Ե մ չ յ ա ն. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 21, Տավուշ, Երևան, 2000, էջ 98, 16(16):

«Հալալ աշխատանքը»:

³⁴ Հ. Հ Ն Վ Ե Ֆ Յ ա ն. Ղարադաղի հայերը, հ. II, Բանահյուսություն, Երևան, 2009, էջ 158:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 182:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 130:

³⁷ XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Ղարաբաղի Խաչեն, Ջրաբերդ, Գյուլիստան մելիքություններից զանգվածային տեղաշարժի արդյունքում դարաբաղահայերի մի զգալի մասը վերաբնակվել է ներկայիս Տավուշի մարզի տարածքում: Ղարաբաղահայերի վերաբնակեցումը վավերացվել է 1799 թ. Ռուսաց Պավել I ցարի հրովարտակով:

³⁸ «Ազնիվ հրնգեր ըմ սան կյ(ս)».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 242, 64:

³⁹ «Եղբայրները».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 237, 62:

⁴⁰ «Կլինու օժը».- ՀԱԲ, հ. 15, Ա. Ղ ա գ ի յ ա ն. Արցախ, Երևան, 1983, էջ 125:

Վարպետ բանասացների մոտ ընդունված ձև է հեքիաթի պատումը սկսելուց առաջ դիմել տարբեր հնարքների՝ նպատակ ունենալով ոչ միայն հետաքրքրություն բորբոքելու և նախապես հեքիաթի դրամատիկ ընթացքի ակնկալիք ունենալու, այլև տեղեկատվություն տալու և բացատրելու անցյալում գոյություն ունեցած ու մոռացության տրված որոշ սովորույթների մասին կամ սեփական անձի չափանիշով ներկայացնելու հերոսներից որևէ մեկին և այլն: Գաղտնիք չէ, որ նման հնարքներով բանասացը հեքիաթ լսողներին ավելի է մոտեցնում հեքիաթի անիրական ու երևակայական աշխարհին⁴¹: Օրինակ՝ «Ես ուզում եմ, ժողովուրթ ջան, էս ըր(ւզ(ւնը մի քիչ զբաղեցնեմ՝ «Խագողու հեքիաթը» պատմեմ: Խագողին մի նհենց դժբախտ տղա յէր, բայց վերջը լավ, ուժեղ բախտավորվեց: Տ(ւք սատ ըլեք՝ ինձ լսեք, էս էլ սատ ըլեմ, գոնյե հեքիաթս տեղաց անեմ՝ բոլորին բախտավորություն ցանկանամ:

Մի թաքավոր հիցցուն գարուն, հիցցուն աշուն ա տենըմ, հիցցուն ամառ, հիցցուն ձմեռ, ն(միշտ, ամբողջ երկիրը վրեր դեկավարըմ ա, բոլորն ուրախ են, ինքը՝ տխուր: Օրերից մի օր, մի հատ չոբան, ինձ նման խեղճի մինն էլի, տ(ւս եկավ ասեց»⁴²: Այս երկարաշունչ սկսվածքը միանգամից մի քանի գործառույթ է իրականացնում՝ ա) նախ՝ սկզբնապես հերոսի դժբախտ լինելու, ապա՝ երջանկանալու փաստը, բ) բանասացի բարեմաղթությունները իրեն և ունկնդիրներին, գ) թագավորի հոգեվիճակի գեղարվեստական վերլուծությունը, դ) և վերջապես բանասացի հետ համեմատվող, ենթադրյալ խեղճ մարդը, որը պետք է փոխի իրերի ընթացքը: Այս ամենը առաջնային կարևորություն ունի բանաձևի գեղարվեստական առանձնահատկությունը ապահովելու համար և վարպետորեն իրագործվում է բանասացի կողմից: Թեև բանաձևը դարավոր պատմական մշակում անցած և կայունացած ձև է, սակայն այն նաև անհատական դրսևորում ունի ի դեմս բանասացի, որը պահի տակ և ըստ անհրաժեշտության կարող է սեփական խոսքը և ուսուցողական ստուգաբանական գիտելիքները մտցնելու համատեքստի մեջ, օրինակ՝ «Առաջներըմը մարթիկ, որ առըտուր անիլիս են ըլել, դ(վով, քարվանով են տանիլիս ըլել: Երկու ընկեր են ըլըմ, իրար հետ աշխատել են, տ(ռել են ախպոր պես»⁴³, «Հին ժամանակ թաքավորները կեղական շոր են հաքնըմ, դարվիշնին տներ ման կյ(լի, եղելություն են հրվաքըմ էլի ժողովուրթից: Մի թաքավոր մի ըրուգու քյնըմ ա մի տուն կոնախ ա ըլըմ, մի տղա, իրան մերն են ըլըմ»⁴⁴, կամ «Հին ժամանակներին, ծնողնին որ ծերացել են, ժառանգությունը ծնողին վեր ունիլիս ա ըլել տանիլիս մի հեռու սարըմ, պ(նըմ հիլ անիլիս, կյ(լիս: Եդո, որ մի հեր ծերացել ա...»⁴⁵:

Հաճախ բանասացները վկայակոչում են իրենց պատմած հեքիաթի սկզբնադրյուրը՝ նպատակ ունենալով այն ավելի հավաստի դարձնել կամ էլ մատնանշում և ընդգծում են հեքիաթի թեմատիկ ուղղվածությունը,

⁴¹ Э. В. Померанцева. Указ. раб., с. 91.

⁴² «Խագողու հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 34, 5(5):

⁴³ «Բագրգյանի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 75, 11(11):

⁴⁴ «Ուվ աշխատի, նա դի ուտիլ».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 176, 46(46):

⁴⁵ «Ծեր հոր խորհուրդը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 198, 64(64):

որը պետք է ունենդիրների համար դաստիարակչական դեր խաղա: Օրինակ՝ «Քե մատաղ, էս հեքի(թը ես իմ ընգաճովն եմ մ(ցել հլ(ջ(հիլ վախտըիս, Պատվական անըմով մի դաչադից, թե ի նչ ըլ(վ, դ(րը քյըն(ց, էս էլ չի գյդ(ցի: Համա դե անգաճը կանչածը լ(վ մարթ էր: Մի տարի իրեք հրնգերով քյ(ցինք կյ(դութին անըիլու»⁴⁶, կամ՝ «Անգաճ կալ, էս քեզ մի հեքյ(թ ասընեմ, թե վրենց իշի քուռակը տ(ռ(վ աղա (միր:

Մի շատ պատավ ու քյասիբ մարթ ու կընիկ են ըլըմ, սըհ(նք մի գատ էլա ունենըմ չեն, վրե չ մի տըղա, վրե չ մի ախչիկ, վրե չ մի թոռը, վրե չ էլ թեկուզ մի հեռու պարբեկամ»⁴⁷, կամ՝ «Էս մի հեքիաթս էլ պատկանըմ ա շատ խմողներին, անշոքք մարդկանց: Մի թաքավոր վեր ա կենըմ, գյուղացու շորեր ա հաքնըմ տ(ւս կյալի փողոց»⁴⁸:

Ժամանակի գործոնին զուգահեռ Տավուշի հեքիաթներում առկա է նաև հեքիաթային գործողությունների տեղի գործոնը, որը ժամանակի նման անորոշ է ու անիրական և կարող է հանդես գալ թե՛ հեքիաթի սկզբնամասում և թե՛ միջնամասում: Տարբերակում ենք հեքիաթային տեղի դրսևորման երկու ձև: Առաջինը այն տեղն է, աշխարհագրական այն տարածքն է, որտեղ ապրում են հեքիաթի հերոսները, երկրորդը այն տարածքն է, դեպի ուր ուղղվում է գլխավոր հերոսը իր առջև դրված խնդիրը կամ խնդիրները լուծելու, ըստ այդմ հերոսը կարող է հայտնվել տարբեր տեղերում, որոնք երևակայության արդյունք են, դժվարամատչելի են և հրաշածին արարածների բնակավայր են ու անհասանելի են սովորական մահկանացուի համար: Ի տարբերություն Լոռվա հեքիաթների՝ Տավուշի հեքիաթների սկզբնամասում տարածքային բանաձևերը սակավ են ու աղքատիկ: Օրինակ՝ «Մի քաղաքըմ մի իսանաթ հըր(մի ա պ(հ(մ կյ(լի»⁴⁹, կամ «Մի թաքավոր ա ըլում հարևուտքի երկրում, էտ թաքավոր մի տղա ունի»⁵⁰, կամ «Մի կեղի միչի մարթիք շատ երջանիկ ապրըմ են, մենակ մի մարթ ու կնիկ են ըլըմ շատ տխուր: Սրանք երկար տարիներ ապրած են ըլըմ, բայց ըրեխա չեն ունենըմ»⁵¹, «Մի տղա ա ըլըմ, անտառըմը ապրըմ ա, հորսկանություն անըմ ա»⁵²: Քանի որ տեղավայրը նույնպես հեքիաթում չի կոնկրետացվում, ապա անպայման տեղավայրը խորհրդանշող բառից առաջ օգտագործվում է «մի» անորոշ դերանունը («մի քաղաք», «մի կեղ», «մի սար», «մի անտառ», «մի բաղ»), որը հնարավորություն է տալիս, որ յուրաքանչյուր ունենդիր հեքիաթային անորոշ տեղավայրը պատկերացնի իր իմացության սահմանների համեմատ: «Մի» անորոշ դերանունի կիրառությունը բնորոշ է նաև իրապատում հեքիաթների տարածաժամանակային բանաձևերին և ստեղծում է անորոշության տպավորություն. օրինակ՝ «Մի գյուղըմ իրեք ախպեր են ըլըմ...»⁵³, «Մի մարթ տղին ասըմ ա...»⁵⁴,

⁴⁶ «Ղաչաղ Պատոյի հեքիաթը».- ՀԺՇ VI, էջ 415:

⁴⁷ «(միր աղեն».- ՀԺՇ VI, էջ 351:

⁴⁸ «Փլ(նգին սպանող տղեն».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 83, 12(12):

⁴⁹ «Ճարպիկ տղան».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 100, 20(20):

⁵⁰ «Հագարի բլլբուլ».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 30, 2(2):

⁵¹ «Էրագ հանող տղեն ու թաքավորի բախտը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 103-104, 18(18):

⁵² «Հորսկանն ու գագաննին».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 147, 36(36):

⁵³ «Ճիշտն ու սուտը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 127, 32(32):

⁵⁴ «Հոր վայաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 125, 30(30):

«Մի քյասիբ մարթ ու կնիկ են ըլել, հմի կնիկը հռացած (թանսպաս) ա էփրմ էլի»⁵⁵: Մակայն, ի տարբերություն հրաշապատում հեքիաթների, իրապատում հեքիաթների սկսվածքն իր մեջ ժխտում չի պարունակում, այն հաստատում է մի իրողություն, մի գործող անձ, որը, ենթադրվում է, որ ինչ-որ ժամանակ, ինչ-որ տեղ գոյություն է ունեցել կամ տեղի է ունեցել: Օրինակ՝ «Մի մարթ ու կնիկ են ըլրմ, տրրանց ունենրմ են մի հարսը»⁵⁶, «Մի մարթու կին սիրեկան ունի»⁵⁷, «Էրկու ախպեր էլ, ախչիկ ջան, քյ(սիբ են ինձ դայդի»⁵⁸, «Ըլետ իմ օրըմր մի խեղճ մարթի մի կնիկ ա պտահրմ, բայց շատ բարըմ(զ ա ըլրմ, էտ մարթն ասրմ ա.- Ո՞նց անեմ, որ սրանից պրծնեմ»⁵⁹, «Մի ճղացպան տ(ւս ա կյալի տենրմ»⁶⁰: Անկասկած Տավուշի իրապատում հեքիաթների սկսվածք-բանաձևերի հաստատական բնույթը պայմանավորված է դրանց գործողությունների իրական, կենցաղային ու սոցիալական հիմքով: Այս հեքիաթներում ժամանակը ավելի իրական է, իսկ գործողությունների տեղի համար բանասացներն օգտագործում են շրջակա բնակավայրերի, սարերի, դաշտերի անվանումները, որով պատումները հնարավորինս մոտեցնում են իրականությանը: Օրինակ՝ «Ղարաբաղա իրեք ախպեր են, մի թայ եզն ունեն»⁶¹, «Հա՛, շատ են քյնրմ, թե քիչ են քյնրմ, ոնց որ ասենք, Կապի տակին, տ(ւ մի ասիլ ըտի ավազակնի են ապրրմ, ճամփորդների աղաքը կըտրրմ են, թըլանրմ»⁶²:

Ինքնատիպ կառուցվածք ունեն պատմական անձանց մասին իրապատում հեքիաթների սկսվածք-բանաձևերը: Նմանօրինակ հեքիաթների հենց սկզբից պարզ է դառնում, որ խոսքն իրական անձնավորության մասին է, թեև նա հանդես է գալիս որպես վիպական հերոս և իր բնույթով ու վարքագծով շատ է հեռացած իրական-պատմական նախօրինակից: Օրինակ՝ «Ալեքսանդր Մակեդոնացին վրեր ծնվել ա, հենց ծնվելուն պես՝ սենյակի իրեք պատի դեմ գնացել ա, իսկ մի պատի դեմ գնալիս վեր ա ընզել»⁶³, «Մինն էլ Սողոմոն իմաստունիցը ասեմ»⁶⁴, «Մի անքամ էլ Լենկ-Թեմուրը մի քաղաք ա գրավրմ»⁶⁵, «Խարանդա Փ(հլ(ւրը իր ընտանիքի հետ վեր ա կենրմ, վրեր քյն(հանրանց»⁶⁶:

Թեև պատմական անձանց անվանը աղերսված սյուժեների մի զգալի մասը ծագումնաբանորեն գնում է դարերի խորքը և սնուցում ստանում առասպելաբանական մոտիվներից, սակայն բանասացները, իդեալականացնելով այս կերպարները, աշխատում են միննույն ժամանակ հենց պատումի

⁵⁵ «Շոթին՝ շոռ ասող, ալնին՝ ալի ասող գիտնականը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 119, 26(26):

⁵⁶ «Անպան հարսը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 146, 51(51):

⁵⁷ ՀԱԲԲԱ, FE II: 0209-0232, Է. Խեմյան. Բանահյուսական նյութեր գրառված Իջևանի շրջանում, Այգեհովիտ, 1970:

⁵⁸ ՀԱԲԲԱ FE II: 1491-1498, Է. Խեմյան. Բանահյուսական նյութեր գրառված Իջևանի շրջանում, Վազաշեն, 1972:

⁵⁹ «Մանրշակից փախչող օցը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 184, 51(51):

⁶⁰ «Դուրզ(ը Ուսեփի բախտը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 188, 54(54):

⁶¹ «Իմաստուն ախպերտիները».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 197, 62(62):

⁶² «Նորապսակի ուխտը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 189, 55(55):

⁶³ «Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 132, 36(36):

⁶⁴ «Սողոմոն իմաստունը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 208, 73(73):

⁶⁵ «Լենկ-Թեմուրի հրամանը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 211, 75(75):

⁶⁶ «Խարանդա Փ(հլ(ւրը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 144, 48(48):

սկզբից ինչ-որ կերպ հասկացնել ու ընդգծել, որ լսողը գործ ունի կոնկրետ բոլորին քաջ հայտնի անհատի հետ: Օրինակ՝ «Ջուլդար Իսկանդարը (Ալեքսանդր Մակեդոնացի – Է. Խ.) թաքավոր ա ըլել իր ժամանակին: Էն վախտին թաքավորնին քիչ-քիչ են, կուճուր-կուճուր են ըլել էլի: Իրան պատկանյալ տերիտորիան մի ինչ-վրեր իշխանություն ա ըլել»⁶⁷, «Շահ օղլի Շահ Աբբազը Էնպիսի թաքավոր ա եղել, վրեր ն(, վրեչ թե գնացել են նրա սուտ ու դորթ ասել, վրեր էս ինչ մարթը էս ինչ հանցանքի տերն ա, այլ թե նա ինքը իրեն շորերը փոխիլիս ա եղել, դավրիշի շորեր հաքնիլիս, իրեն վազիրի հետ գնալիս են եղել գյուղեր, քաղաք ման գալ, վրեր նա իրեն աչկովը տեսնա, վրեր նոր նրա դատը ինքը անի»⁶⁸, կամ «Պարսկաստան՝ Շահ Աբասի ժամանակ միշտ կյ(դություն ա ըլում, իրանց խազինեն միշտ կտրվում էր՝ պալատի»⁶⁹: Այս վերջին օրինակում բանասացը, ավելի կոնկրետացնելով պատումը, շեշտում է նաև հերոսի ապրած երկիրը, միննույն ժամանակ վիպական հերոս դարձած պատմական անձը որոշակիություն է հաղորդում հեքիաթային ժամանակին, որի դեպքում այն համընկնում է պատմական ժամանակահատվածին, որում ապրել է տվյալ հերոսը:

Հեքիաթի սկսվածք բանաձևերը տարածաժամանակային գործոնից զատ ներկայացնում են այն հերոսին կամ հերոսուհուն, ովքեր իրենց վրա կրում են սյուժետային ողջ ծանրությունը: Հերոսների երանգապնակը Տավուշի հեքիաթներում խիստ բազմազան է, և հայկական հեքիաթներին բնորոշ ավանդական գրեթե բոլոր կերպարները (այն է՝ թագավորի մեկ, երկու, երեք, քառասուն տղաներն ու աղջիկները, աղքատ պանավի քաչալ, ծուլ կամ հիմար տղան, աղքատ գյուղացին, որսորդը, ձկնորսը, բազրգյանը, բուրդ գողը, հողագործը, ջուլիակը, բրուտը, խարազը, յոթ գլխանի դեր և ջաղու պանավը) առկա են այդ տարածաշրջանի հեքիաթներում: Օրինակ՝ «Ըլում ա, ըլում չի մի թաքավոր, թաքավորին էլ մի տղա ա ըլում»⁷⁰, «Ըլել ա, ըլել չի՝ մի հատ պանավ կնիկ: Տր(ն իրեք տղա ա ունեցել, մեկը՝ քաչալ»⁷¹, «Մի գյուղում իրեք ախպեր են ըլում, մեկը հողագործ ա լինում, մեկը՝ ջուլիակ, մեկն էլ՝ տերզիկ»⁷² և այլն:

«Հեքիաթային ընտանիքի»⁷³ հետ ծանոթացումը կատարվում է կայուն բանաձևի միջոցով, որը կարող է նախապես ներկայացնել ապագա գործողությունների նախապայմանն ու դրդապատճառը, օրինակ՝ «Մի թաքավոր ա ըլում, սա իրեք տղա յա ունենում: Օրերի մի օր սրա աչկերը քոռանում ա, բժիշկը մտիկ ա անում, ասում ա.՝ Վեր Գյոգդաղա սարի ֆեղիցը ըլի, քսեք, կսաղանա»⁷⁴, կամ էլ ցույց տալ սովորական, անօրյա կյանքով ապրող մարդկանց, ովքեր դեռևս տեղյակ չեն, թե ապագան ինչ

⁶⁷ «Միմարը մամարի շուտ կտա».- ՆԱԲ, հ. 21, էջ 132, 37(37):

⁶⁸ «Կնիկ էլ կա՝ կնիկ էլ».- ՆԱԲ, հ. 21, էջ 138, 42(42):

⁶⁹ «Կ(ղն ու Շահ Աբասը».- ՆԱԲ, հ. 25, էջ 212, 76(76):

⁷⁰ «Խյար բլբուլի ախիկը».- ՆԱԲ, հ. 25, էջ 63, 8(8):

⁷¹ «Քաչալը».- ՆԱԲ, հ. 25, էջ 67, 9(9):

⁷² «Ճիշտ ու սուտը».- ՆԱԲ, հ. 21, էջ 127, 32(32):

⁷³ В. Я. П р о п п. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946, с. 25.

⁷⁴ ՆԱԲԲԱ, FF IX: 9815,01-9838,00, «Թաքավորի պուճուր տղեն ու նախանձ վազիրը», Ա. Կ ա ղ ա պ ե տ յ ա ն. Նոյեմբերյանի շրջանի ժողովրդական բանահյուսություն, 1961:

փորձություններ է պատրաստում իրենց համար: Օրինակ՝ «Է՛, պառավ կյնգ(մի հաստ տղա ա ունենրմ, իրան տղեն ա, պայց տ(մորուցը, որ ծնվել ա՝ ծնվել չի, տ(թի լ, թի լ, թի լ, թի լ: Էնքան թիլ ա, որ մերը ճ(ւրը լըցնրմ ա տընրմ ընդի, կըռանրմ չի, որ ճ(ւրը վեր ունի, որ խմի, պետկ ա պիրես պեռնին դեմ անես, որ տ(խմի: Պա՛յ քու տունըս չքանդվի, էս ի՛նչ ցավ ա: Հմի տ(տեե ապրրմ ա»⁷⁵, «Մի թաքավեր մի մինուճար տղա յա ունենրմ, անրմը՝ Սեդիկ: Սրա զբաղմունքը ֆերսն ա, միշտ ֆերսի ա գնրմ»⁷⁶;

2. Հեքիաթի կառուցվածքի մեջ տարածաժամանակային կամ սկսվածքային բանաձևերին հաջորդող և հեքիաթի պատումի ընթացքում կիրառվող բազմաթիվ ու տարաբնույթ լեզվադարձվածային կայուն կադապարները հեքիաթագետներն անվանել են միջնամասային բանաձևեր⁷⁷: Որքան կարևոր է հեքիաթի սկզբնամասն ու դրա մատուցումը, նույնքան կարևոր ու պատասխանատու գործ է հեքիաթի դինամիկ ընթացքը խոսքի գեղարվեստական միջոցներով, բանաձևերով, կրկնություններով պահպանելը: Միջնամասային բանաձևերը սկսվածքային ու եզրափակիչ բանաձևերի նման հեքիաթի համատեքստում կոնկրետ տեղ չեն գրավում, այլ սփռված են ողջ պատումի մեջ, սերտորեն կապված են հեքիաթի բովանդակության, հերոսների գործողության ու արտաքին տեսքի նկարագրության հետ: Միջնամասային բանաձևերի առատությունն ու բազմազանությունը առանց կանոնակարգման անհնար է ուսումնասիրել, որի համար որպես ուղեցույց օգտվել ենք Ռոշիյանուի դասակարգումից, որը եղածների մեջ ամենաամբողջականն ու կատարյալն է: Ռոշիյանուն տարբերակում է միջնամասային բանաձևերի երկու խումբ՝ ա) արտաքին միջնամասային բանաձևեր և բ) ներքին միջնամասային բանաձևեր⁷⁸:

Ա. Միջնամասային այն բանաձևերը, որոնք բանասացն օգտագործում է լսողների մոտ հետաքրքրություն առաջացնելու և նրանց ուշադրությունը լարված պահելու, այուժեի անցած դրվագները հիշեցնելու նպատակով կամ փորձում է ստուգել նրանց ուշադրությունը, արտաքին բանաձևերի խմբին են պատկանում: Հատկանշական է, որ բանասացը նման բանաձևերի օգնությանն է դիմում հատկապես այն ժամանակ, երբ պատումի ընթացքում դրամատիկ լարումը գագաթնակետին է հասնում, և հեքիաթի հերոսը գնում է դեպի դժվարագույն խնդրի լուծումը: Օրինակ՝ «Հմի էստեղ քյն(ցել են, տըժ(ր տեղերը պետք ա, մի քիչ լ(վ լսեցեք, ծեգ մատաղ»⁷⁹: Բանասացը իր զգացմունքներով ու վերաբերմունքով ուղղորդում, դրական կամ բացասական լիցք է հաղորդում ունկնդիրներին, օրինակ՝ «Դմբոյի մինն ա, ո՛նց չդի ետ տ(ոն(լ: Քյնրմ ա, ընքելանը թուխտը տանրմ ա բաղմանչուն տալի, խյարը պուկըմ ա իրան տալի»⁸⁰, «Էտ փ(թիրը վե կալավ ջրբըմը տըր(վ ու տ(լրս եկավ, լաց ըլիլո վ դույ

⁷⁵ «Թիլի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 96, 19(19):

⁷⁶ ՀԱԲԲԱ, FF IX: 3763,01-3768,00, «Թաքավորի մինուճար տղեն», Ա. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. Նոյեմբերյանի շրջանի ժողովրդական բանահյուսություն, 1961:

⁷⁷ Н. М. Ведерникова. Նշվ. աշխ., էջ 66-70, Н. Рошияну. Նշվ. աշխ., էջ 88.

⁷⁸ Н. Рошияну. Նշվ. աշխ., էջ 16:

⁷⁹ «Թաքավորի սանիկը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 52, 6(6): Այս և հետագա մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Է. Խ.:

⁸⁰ «Խյար բլբուլի ախչիկը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 64, 8(8):

ըլավ կորավ: Կորավ: Հա՛յ սօր կկյ(, հա՛յ էքուց կկյ(, հա՛յ էլօր կկյ(, էտ ըրեխեն կորավ»⁸¹, «էտ տղեն հենց քյն(ցել ա, էս գյոզադոնըմ ախճիկա նավը էտ ա արել, միչին նստել ու յալլա, քյն(ցել»⁸²:

Պատումի ընթացքում բանասացը հաճախ կիրառում է առօրյա խոսակցական լեզվին բնորոշ հարցական կան բացականչական նախադասություններ ու արտահայտություններ, որոնք հեքիաթի սյուժեի հետ ոչ մի կապ չունեն, բայց որոշակի գործառույթ ունեն և ոչ միայն հիշեցնում կամ լարում են լսողի ուշադրությունը, այլև ինքնատիպ երանգ են հաղորդում հեքիաթին և հարստացնում են հեքիաթային արտահայտչամիջոցների շարքը: Օրինակ՝ «Հասկանըմ է՞ք, ի՞նչ եմ ասըմ»⁸³, «Էրար հետ եկան, հասան որդի որ միացել են, խո չոլ տ(ւս եկան է՛յ: Ասեց.– Ախպեր ջան, ըստի իրար հետ միացել ենք, հմի էս էս ճմփով դեմ քյն(լ, տ(ւ էս ճմփով»⁸⁴, «Ախպերն էլ, ասեցի որ չէ՞, որ գյուլեն վեր ա ընգել արթեն, ծին նստած ախպորն ա ման կյ(լի»⁸⁵, «Հա՛ էտ ա հանաք են անը մի քիչ իրար հետ, բան-ման են անըմ, ջա՛ն ախճիկ, ո՞նց ա ըլըմ էտ ախճիկը մի կեշ տեղից դրանից բոնըմ ա, ու էտ քանի, էտքան հարգիցը տր(ն քցըմ ներքնը»⁸⁶:

Միջնամասային արտաքին բանաձևերի դրսևորումներից է նաև բանասացի կողմից օգտագործվող հարց-բացականչությունը, զարմանքի կամ հիացմունքի արտահայտումը, որը լսողների ուշադրությունը հրավիրում է այս կամ այն առանձնահատուկ երևույթի վրա, օրինակ՝ «Օ(ւկը ի՛նչ ծյ(ւկ, տունը չքանդվի, մարթ ասըմ ա ո՞նչ ուտեմ, ո՞նչ խմեմ, սրա սիրունութենին մտիկ անեմ»⁸⁷, կամ «Ասըմ ա, տ(ւս ա կյ(լի էս տղեն դուդինի շըլընքին նստիլն ու քյլ(ւնգով տալը, չոփերը վեր ածիլը մըչն ընդի, քմակիցը մի ի՞նչ, մի հըրըզորմունք, Նովի տապանը ի՞նչ ա, մի հըղալիք էլի, հըրըզորմունք ա անըմ աշխարս»⁸⁸, «Մտիկ արավ տեհավ, որ պա՛հ, թաքավորն ա : Գիրթ արունը առավ»⁸⁹: Երբեմն բանասացն իր մի արտահայտությամբ կանխավ տեղեկացնում է ունկնդիրներին առաջիկա դեպքերի ընթացքի մասին, որոնք ի սկզբանե են կանխորոշված, և հերոսը կամ հերոսուհին պետք է անցնեն փորձության ճանապարհը, օրինակ՝ «Թուրքերն առնիլ դեն տանեն, բա ըտի կկենա՞ տ(, թուրքի քոչը քյնըմ ա, կյ(լի: Տ(արթեն սնգ(րը պընդեց: Է՛, ճամփի մեչն ընգավ ու վագ ա տալի դեպի պալատը, թող պալատը քյն(տ»⁹⁰:

⁸¹ «Թաքավորի սանիկը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 49, 6(6):

⁸² «Չոլի ախճիկը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 59, 8(8):

⁸³ «Թաքավորի սանիկը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 56:

⁸⁴ «Չկնորսի որդին».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 103, 17(17):

⁸⁵ «Ձուլշուղն ու Մուլշուղը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 73, 10(10):

⁸⁶ «Թաքավորի ախիկն ու ավագակապետը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 161, 39(39):

⁸⁷ «Մայիֆ թաքավորի հեքիաթը».– ՀԺՂ VI, նշվ աշխ., էջ 304:

⁸⁸ «Խագողու հեքիաթը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 37, 5(5):

⁸⁹ «Թաքավորի սանիկը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 48, 6(6):

⁹⁰ «Խյար բլբուլի ախիկը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 64-65, 8(8):

Հեքիաթի կառուցվածքի մեջ առանձնահատուկ դեր են խաղում անցումային բանաձևերը, որոնց գործառնությունը հեքիաթի գործողությունների տեղի փոփոխությունն ու պատումի նոր դրվագների շրջանառումն է: Սովորաբար բանասացը հատուկ բանաձևով ընդհատում է գործողությունը և անդրադառնում է մի ուրիշ տեղում կատարվող գործողությանը, օրինակ՝ «Հմի խ(բ(րը տանք որդիի ց, խ(բ(րը տանք էտ թաքավորիցը»⁹¹, «Էս ախաճիկը թող ըստեղ կենա, խ(բ(րը տանք Արա Գեղեցիկիցը»⁹²:

Անցումային բանաձևերի կիրառության հաճախականությունը Տավուշի հրաշապատում հեքիաթներում պայմանավորված է հեքիաթի դրվագների քանակով: Վարպետ բանասացները հաճախ են դիմում անցումային բանաձևերի օգնությանը, երբ ավարտին են հասցնում հեքիաթային մի դրվագը և անցում են կատարում դեպի մի այլ դրվագ, օրինակ՝ «Սրա ախապերտինքը հլա հիլ անենք իրանց ճամփեն քյնան, մենք էս Դալի-Հոլոյի ետնա քյն(նք, տենանք որդի տի քյն(լ»⁹³: Հիմնականում անցումային բանաձևերը երկու մասից են կազմված. առաջին մասը եզրափակում է արդեն պատմված դրվագը, իսկ երկրորդ մասը ներկայացնում է նոր սկսվող դրվագը: Բանասացները միշտ չէ, որ հետևողականորեն պահպանում են կայուն բանաձևի վերոհիշյալ սկզբունքը և հաճախ նոր դրվագ սկսելիս օգտագործում են միայն բանաձևի երկրորդ մասը, օրինակ՝ «Խ(բ(րը տանք էս կյնգ(նիցը»⁹⁴, «Հմի էս խ(բ(րը ումի ց տանք»⁹⁵, «Հմի խոսանք էտ ախսկանիցը»⁹⁶:

Հրաշապատում հեքիաթների կառուցվածքային առանձնահատկություններից է պատումի կրկնությունը, որը բանասացը հատուկ բանաձևի միջոցով ծանուցում է ունկնդիրներին, և երբեմն հեքիաթի հերոսը ամենայն մանրամասնությամբ կրկնում է անցած, ունկնդրին արդեն ծանոթ պատմությունը, երբեմն էլ բանասացը տեղեկացնում է, որ հերոսը պատմում է անցածը, բայց ինքը այն չի կրկնում՝ երկարաշունչ պատումը ավելի չերկարացնելու նպատակով: Օրինակ՝ «Էն, ինչ վրեր էս ծեզ պատմեցի, նույնը էտ ըրելիս պատմըմ ա, իրանց ամբողջ կյանքի անց կացածը, կյլ(խը եկածը»⁹⁷, կամ «Քյ(ս, էն, ինչ վրեր էս պատմեցի ծեզ, նույնը տ(պատմըմ ա ըտեղ»⁹⁸, կամ «Էս իմ պատմածը, կըլիսիտ ցըվցնեմ վրեչ, տ(պատմըմ ա...»⁹⁹:

Բ. Միջնամասային ներքին կայուն բանաձևերը, ի տարբերություն արտաքին բանաձևերի, օրգանապես կապված են հեքիաթի սյուժեի հետ: Այս բանաձևերի միջոցով տարբերակվում և նկարագրվում են հեքիաթի դրական և բացասական հերոսները կամ նրանց պատկանող առարկաները՝ իրենց բնորոշ առանձնահատկություններով, նրանց գործողությունները,

⁹¹ «Թաքավորի սանիկը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 50, 6(6):

⁹² «Արա Գեղեցիկ».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 29, 4(4):

⁹³ «Թաքավորի բաղի հեքիաթը».- ՀՏՀ VI, էջ 689:

⁹⁴ «Էրագ հանող տղեն ու թաքավորի բախտը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 107, 18(18):

⁹⁵ «Թաքավորի պուճուր տղեն ու Ղրմզի Փոլաղը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 47, 4(4):

⁹⁶ «Բագրգյանի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 76, 11(11):

⁹⁷ «Էրագ հանող տղեն ու թաքավորի բախտը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 109, 18(18):

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ «Խազողլու հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 37, 5(5):

երկխոսություններն ու նրանց հասուկ տարբեր բնույթի արտահայտությունները և այլն:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հեքիաթի միջնամասային բանաձևերը բազմազան են ու տարաբնույթ և մեծ քանակ են կազմում: Այս կայուն բանաձևերը նույնությամբ, առանց դուրս-ինչ փոփոխության ենթարկելու կարող են օգտագործվել ցանկացած հեքիաթի մեջ և նրան հաղորդել գեղարվեստական կարևոր արժեք: Տավուշի հեքիաթներում միջնամասային բանաձևերը ավանդական կայուն բանաձևերի վրա ավելացրել են տեղական խոսվածքի բառազանձն ու լեզվական արտահայտչամիջոցները, որոնք ինքնատիպ հմայք են հաղորդել, հարստացրել, ավելի արտահայտիչ, հասկանալի ու հոգեհարազատ դարձրել այն տեղական ունկնդրին:

Մի խումբ միջնամասային բանաձևերի գործառույթը հերոսի (հերոսուհու) արտաքին տեսքն ու գեղեցկությունը ներկայացնելն է, ինչպես օրինակ՝ «Դվերբը և տենըմ՝ մի ախչիկ ըրեքնակին ասըմ ա. «Տ(ւ տ(ւս մի կյ(լ, ես էն ա կամ ու կամ»¹⁰⁰, «Մրանց քյն(-լուց ետով անց ա կենըմ ինն ամիս, ինն օր, ինը սեաթ, էս կնիկը չոքում ա ու մի սիրուն տղա ա պիրում. տղա ո ըն ա՝ սրա տունը չքանդվի, էնքա ն սիրուն, էնքա ն շարմաղ ա լըմ, որ ըրեքնակին ասըմ ա. «Տ(ւ տ(ւս մի կյ(լ, ես դեմ լիս տալ»¹⁰¹:

Որպես հեքիաթային հերոսի գեղեցկության համար համեմատության եզր՝ հայկական հեքիաթներում հիմնականում կիրառվում է արեգակը: Հերոսը գեղեցիկ է ու պայծառ, ինչպես համեմատության առարկան, և բանաձևերի մի մասը ձևավորվել է արեգակնային հատկանիշների համեմատության հիման վրա: Երբեմն հեքիաթում արեգակի մասին խոսք չի լինում, սակայն ենթատեքստում բերված հատկանիշներն արևային հնագույն պատկերացումների ուղղակի դրսևորումներն են՝ ի դեմս ոսկե-ծամ տղայի ու աղջկա: Օրինակ. «Փոքրիկ քիրը ասեց. – Եթե ինձ տանեն ես մի ոսկի մագավոր ախչիկ կպիրեմ, մի ոսկիքաքուլ տղա»¹⁰², կամ՝ «Էն կուճուրն էլ ասել ա. – Յեղ մի վրսկըքյ(ք(ւլ տղա ու ախչիկ կպիրեմ»¹⁰³: Հայկական հեքիաթներին բնորոշ է նմանօրինակ բանաձևերի մի այլ խումբ ևս, որոնցում բացի համեմատությունից հանդես է գալիս մի նոր լրացուցիչ կայուն բանաձև, որը դրվում է հերոսի բերանում. «Տ(ւ տ(ւս մի կյ(լ, ես դեմ լիս տալ» կամ՝ «Տ(ւ տ(ւս մի կյ(լ, ես էն ա կամ ու կամ»: Սույն բանաձևով հեքիաթային հերոսն իր վրա է վերցնում արեգակի գործառույթը, այսինքն՝ դուրս գալ և լուսավորել աշխարհը: Ակնհայտ է, որ այս բանաձևը ծագումնաբանորեն արխայիկ է և ձևավորվել է այն վաղնջական առասպելաստեղծ ժամանակներում, երբ արև-աստվածը ներկայանում էր գեղեցիկ պատանու կամ աղջկա կերպարանքով¹⁰⁴: Արեգակի հետ համեմատվող հերոսների մոտիվը, ըստ էության, հնագույն արևային առասպելների արձագանքն ու վերապրուկն են հեքիաթային ավանդություն,

¹⁰⁰ «Դն ախչկա շարիքը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 83, 14(14):

¹⁰¹ «Մուլթան Մուրաղ թաքավորի հեքիաթը».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 339:

¹⁰² «Հագարի բլրուլ».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 30, 2(2):

¹⁰³ «Վրսկըքյ(ք(ւլ տղի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 18, 1(1):

¹⁰⁴ Մ. Բ. Հ ա ռ ո լ թ յ ո լ ն յ ա ն. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 44-49:

ինչը լավագույնս դրսևորվել է նաև Տավուշի հրաշապատում հեքիաթներում: Արեգակնային հատկանիշներով է օժտված նաև հեքիաթի ձին, որը հերոսի անբաժան ընկերը, խորհրդատուն և ուղեկիցն է: Ձիերին բնորոշող բանաձևերն ընդգծում են նրանց առանձնահատուկ կարողությունները, հրաշածին լինելը, արագությունը, իմաստությունը, ուժը, թռչելու ունակությունը և այլն: Օրինակ՝ «Էտ ծիի յալն էլ ա ոսկի, հաքին էլ ա ոսկի, քուռակն էլ ա տհե, ու էտ մադյանը, վրեր տարենը մհետ ծնրմ ա հա՛, մեծ տղին ասրմ ա թե. – Քյն(պահի, քուռակը վեր կալ»¹⁰⁵ կամ՝ «... իրան իմաստուն մի հատ ծի ունի, տրր(, իմաստուն, ինքն էլ չի գիղըմ, որ էտ ծին իմաստուն ա»¹⁰⁶, «Ծին էլ դե հու ծի չի, մի փալանգ էլի, մի թնավոր դուշ, մի, մի, մի հրեղեն պ(ն»¹⁰⁷: Վերջին օրինակում բանասացը, չբավարարվելով համեմատություններով, «մի» անորոշ դերանվան կրկնության միջոցով ցանկանում է հասնել առավելագույն արդյունքի: Նկարագրական բանաձևերի մեջ, համեմատություններին զուգահեռ, բանասացները կիրառում են մի քանի կայուն արտահայտություններ ևս, որոնք բանաձևաստեղծ խտացումներ են և աննկարագրելի զարմանահրաշ գեղեցկություն են խորհրդանշում, օրինակ՝ «...տենրմ ա էն դայդի էրկու լավ ծիյան, վրեր էլ ասիլու չի. վրեչ ուտես, վրեչ խմես, սր(նց շենքին ու շնորքին մրտիկ անրես»¹⁰⁸, «Տենրմ ա, ի նչ, իրան հիլ արած տան իզն ու թոզն էլ չկա, տենրմ ա րեսի դաքին էն դայդի ըմարաթնի ա կղնըցրած, որ մարթ մտիկ անիլիս ուխը մնրմ ա պ(ց»¹⁰⁹: Վերջին հաշվով զարմանքից բաց մնացած բերանն ու չուտել-չխմելը գեղեցկությամբ հիանալու բարձրագույն դրսևորումն են ժողովրդական հեքիաթներում, ինչի համար յուրաքանչյուր տարածաշրջան իր լեզվամտածողությանը հատուկ բարբառային խտացումներ է օգտագործում («վրեչ ուտես, վրեչ խմես» – Տավուշ, «չուտես-չխմես» – Վասպուրական, «օտիմ վ՛եչ, խմիմ վե՛չ» – Ղարաբաղ): Միջնամասային այս բանաձևերն ուղեկցվում են հերոսի, նրա անբաժան ընկերոջ՝ ձիու, նրա կառուցած պալատի, ձեռք բերած աղջկա աննկարագրելի, անդրաշխարհային գեղեցկությունը նկարագրելիս:

Եթե սկսվածքային բանաձևերում հեքիաթային ժամանակն անորոշ է ու անիրական, ապա միջնամասային այն բանաձևերում, որոնք հերոսի տարիքային աճն են ներկայացնում կամ նրա տեղաշարժը տեղից տեղ, այն ոչ միայն անորոշ է, այլև չի ենթարկվում սովորական ժամանակային չափանիշներին, այլ ընթանում է գլխապտույտ արագությամբ, օրինակ՝ «Ով տարով կմենձանա, էս տղեն ամսով ա մենձանում, ով ամսով կմենձանա, սա՛ օրով, ով օրով, սա՛ սհաթով. մենձանրմ ա տասը-տասներկու տարեկան տղա տ(ոնում»¹¹⁰, «Ում տղեն տարովն ա մեծանրմ, էս թաքավորի տղեն

¹⁰⁵ «Գարաքյ(ք(լի հեքիաթը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 23, 3(3):

¹⁰⁶ «Ճարպիկ տղան».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 101, 20(20):

¹⁰⁷ «Խագողու հեքիաթը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 37, 5(5):

¹⁰⁸ «Թաքավրերն ու դ(րվիշը».– ՀԺՇ, հ. VI, էջ 441:

¹⁰⁹ «Պ(ւրթ կյգողը՝ թաքավոր».– ՀԺՇ, հ. VI, էջ 320:

¹¹⁰ «Սուլթան Սուրադ թաքավորի հեքիաթը».– ՀԺՇ, հ. VI, էջ 339:

օրով ա մեծանըմ»¹¹¹, «Նստըմ ա հուսի ա տալի, էտ իրեք օրվա ճանապարհ տ(էրկու ժամվա միջին կտրեց, եկավ հասավ տրհ(նց»¹¹²:

Այս պարագայում հեքիաթային ժամանակը պայմանական է, և բանաձևը կառուցված է չափազանցության վրա, որը բխում է հրաշապատում հեքիաթի առանձնահատկությունից: Հարկ է նշել, որ շնորհալի բանասացներն առանձնահատուկ մոտեցում ունեն հեքիաթային ժամանակի, տեղի, գործողությունների ու հերոսների ավանդական հեքիաթային ծիսակարգը անխաթար պահպանելու և վերարտադրելու խնդրում: Օրինակ՝ «Դե՛, ժողվորթ ջան, ընդհանրապես գիղըմ եք էլի, վրեր հեքիաթի ըրեխեքը շուտ են մեծանըմ, կատուն ասլան ա ըլըմ, ծին երկնքովն ա թռչըմ, ըրեխեն շուտ ա մեծանըմ, դրա համար մեր թաքավորի տղեն շուտ մեծացավ»¹¹³: Նմանօրինակ զգացմունքային հավելումները գունագարդում, աշխուժություն ու հետաքրքրություն են հատորում պատումին: Պետք է նկատել, որ հեքիաթում պահպանվել է ժամանակի հնագույն ըմբռնման դրսևորումները, երբ հեքիաթաստեղծ անհատի մտածողությունը դեռևս սահմանափակ էր, և ժամանակի տևողության գաղափարը նրան հասու էր այլ չափանիշներով, այսինքն՝ առաջնայինը այն ժամանակն էր, որում նա սպրում էր ու անմիջականորեն ընկալում: Այստեղից հետևություն, որ հեքիաթային ժամանակը ոչ միայն գեղարվեստական-բանաստեղծական մոտեցման արգասիք է, այլև նախնական մտածողության ու աշխարհընկալման հետևանք:

Հեքիաթապատումը զարգանում է հերոսին առաջադրված խնդիրների լուծման շուրջը, որի համար նա ուղևորվում է հեքիաթային մի այլ տարածք՝ նպատակ ունենալով ձեռք բերել «անմահական ջուր», «անմահական խնձոր», «հազարան բլբուլ», «հուրի-փերի աղջիկ» և այլն: Յուրաքանչյուր միջադեպ խարսխված է հերոսի որևէ գործողությանը կամ պահին համահունչ կայուն բանաձևի վրա: Նրա ուղղությունը դեպի նպատակակետ արտահայտվում է հակադրության վրա ստեղծված բանաձևերով, օրինակ՝ «Քյնըմ են, շատ են քյնըմ, քիչ են քյնըմ, քյնըմ ա տափին քացով տալիս ա, մի տ(ւոն ա պ(ց ըլըմ»¹¹⁴: Բանաձևը այս դեպքում էլ բաղկացած է երկու մասից և հակադրությունը շատ գնացին, թե քիչ, կարելի է ընկալել թե՛ որպես ժամանակային և թե՛ որպես տարածության, ճանապարհի երկարության միավոր: Ինքնըստինքյան բանաձևերի այս տիպն էլ է անորոշություն թելադրում, որն ավելի ընդգծելու համար հաճախ բանասացները վկայակոչում են աստծուն: Օրինակ՝ «Կյ(լիս ա, կյալիս, շատն ու քիչն էլ աստո՞ծ ա գիտում, կյ(լիս ա տ(ւս կյ(լի, դրուստ էն շհ(րումը, որդի էն զարկյար Մուրադի կնիկն ա լըմ»¹¹⁵:

Տավուշի հեքիաթները հարուստ են բազմաբնույթ բանաձև-երկխոսություններով, որոնք տեղի են ունենում հերոսի և հակառակորդի (դև, հարամի, վիշապ), հերոսի և խորհրդատուի, հերոսի և իր ձիու, հերոսի և հերոսուհու միջև: Օրինակ՝ «Էս սև դևին հանդիպըմ ա, ասըմ ա. – Է՛յ հողածին,

¹¹¹ «Խազողլու հեքիաթը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 35, 5(5):

¹¹² «Թաքավորի պուճուր տղեն ու Ղրմզի Փոլադը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 42, 4(4):

¹¹³ «Խազողլու հեքիաթը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 35, 5(5):

¹¹⁴ «Քյն(ւ, քյն(ւ սև օցին».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 88, 13(13):

¹¹⁵ «Մուլթան Մուրադ թաքավորի հեքիաթը».– ՀԺՀ, հ. VI, էջ 342:

օցն իրան պորտով, դուռն իրան թևով ըստի չի եկել, էս ի՞նչ էս տ(ւ ման կյ(լի: Ասըմ ա.– Քու սերն ա ինձ պիրել»¹¹⁶ կամ՝ «...ընդհան դևը կյ(լիս ա, թե տանի: Թուրը տալիս ա ճիտը կտրըմ: Ասըմ ա.– Մհէլ տու, մհէլ տու: Ասըմ ա.– Չեմ տալ, իմ մերը ինձ մհետի ա ծնել»¹¹⁷: Հեքիաթի հերոսն իր առջև դրված խնդիրը լուծելու համար հեռանում է իր աշխարհից և ուղևորվում հեռավոր մի աշխարհ, որը հրաշածին արարածների տիրույթն է և որտեղ հողածին հերոսն իրավունք չունի մուտք գործելու: Հերոսի և հրաշածին հակառակորդի բանաձև-երկխոսությունները ակնհայտ ցույց են տալիս, որ հրաշածիններին երկրորդ հարվածը կյանք է շնորհում, իսկ հողածին հերոսին կյանքը և ապրելու հնարավորությունը մեկ անգամ է տրվում: Իրենց կառուցվածքով կայուն բանաձև-երկխոսությունները տարբեր բանաձևերի հանրագումար են և միաժամանակ մի քանի գործառույթ են իրականացնում: Վերոհիշյալ բանաձևերը անդրաշխարհի անմատչելիության, խոսքի ու գործի միանգամայն կիրառման, հակառակորդների՝ միմյանց նկատմամբ ատելության, առաջին զարկը հակառակորդին զիջելու մեծահոգության և տարածքի տիրոջ իրավունքի նկատմամբ հարգանքի դրսևորման, ինչպես նաև պատմականորեն ձևավորված վարքի նորմերի և բազմաշերտ գիտելիքների ամբողջություն է՝ վերարտադրված գեղարվեստական պատկերներով ու լեզվական միջոցների հարուստ զինանոցով:

Ինքնին բանաձև-երկխոսությունները հեքիաթային կերպարների փոխադարձ հարաբերությունների խայտաբղետ երանգապնակն են ներկայացնում: Հերոսի ձին ոչ միայն նրա տեղաշարժման արագությունն է ապահովում և օգնում թշնամիներին ոչնչացնել, այլև իր խորհուրդներով ու իմաստնությամբ ցուցումներ է տալիս ու առաջնորդում նրան, օրինակ՝ «Ասըմ ա.– Դե գյոգդդդդդդ հենց դամշուվը կտաս, վրեր սաղրուցըս (իրան էն տըտուզի ընդամիցը) տըրիսացուն վեր կենա, քու ծեռիցն էլ կըդացուն վեր կենա, վեր կարանք անց կենանք»¹¹⁸ կամ՝ «...էտ ծին ասըմ ա թե.– Կքյն(ս, իրեք խնձ(ր կպուկես, էն խնձ(րիցը կշարտես, վրեր ասի՝ էտ ո՞վ էս, խոսաս վըեչ, գոլ լալիկ կկենաս»¹¹⁹:

Նույնպիսի գործառույթ են իրականացնում տարբեր խորհրդատու ձերունիները, պառավները, հրաշագործ կարողություններով օգնականները, որոնց օգնությանը դիմում է հերոսը, օրինակ՝ «Պապիկ արթեն խորուրթներ տվուց էտ տղին, ու տղեն ճանապարվեց»¹²⁰:

Հմայական բանաձևերը հրաշապատում հեքիաթների կարևոր բաղադրամասերից են և թերևս ժամանակագրորեն ամենահինն են: Կախարդանքը, հմայագործական ծեսը, անեմիզմը նախնադարյան առասպելաբանական մտածողության վաղնջական աշխարհըմբռնման պատկերացումների արգասիքն են: Նախնադարյան մարդու գիտակցությամբ բոլոր

¹¹⁶ «Արա Գեղեցիկ».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 26, 4(4):

¹¹⁷ «Գարաքյ(ք(լի հեքիաթը».– Նույն տեղում, էջ 23, 3(3):

¹¹⁸ «Վըսկըքյ(ք(լ տղի հեքիաթը».– ՀԱԲ, հ. 21, էջ 20, 1(1):

¹¹⁹ Նույն տեղում:

¹²⁰ «Հագարի բըլբուլ».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 32, 2(2):

առարկաներն ու երևույթները օժտված էին մի անտեսանելի գերբնական զորությամբ¹²¹ և կազմում էին հմայական հավատալիքների հիմքը:

Հեքիաթային հերոսը, գերբնական զորությամբ օժտված առարկան ենթարկելով հմայական գործողության և արտաբերելով հմայական բանաձևը, ակնկալում էր ցանկալի նպատակի կատարում, օրինակ՝ «էտ ոզնին իրա լուզվի տակիցը հանել ա տրան տվել մի մատանի, էտ տղին: Տվել ա մի մատանի, ասել ա.– Եթե ինչ կարիք ունես լիզվիտ տակին տի, տ(քու կարիքը կյ(լ դի, քու նպատակտ կատարվիլ դի):

Պիրել ա լուզվի տակին տրել էտ մատանին ասել ա.– Ա՛ մատանի, տեր աստոճ,– ասել ա,– թաքավորի ախչիկն ինձ առնի»¹²²:

Խոսքի հմայական զորությամբ ցանկալիին հասնելու, դրական կամ բացասական ներգործություն ապահովելու նպատակով հրաշապատում հեքիաթներում կիրառվել են բազմաթիվ բանաձևեր, որոնց միջոցով խորհրդատու օգնականները հերոսին ուղղորդել են՝ դրանով ապահովելով հերոսի հետագա գործողությունների հաջողությունը:

Դրանք տարբեր գործառույթներ իրականացնող խոսքային բանաձև-բանալիներ են, որոնց շարքին են պատկանում ա) **սիրաշահում-բանաձևը**, որը կոչված է հմայագերծելու կախարդանքը և հերոսի համար աջակցություն ապահովելու, օրինակ՝ «Թե ասըմ ա.– որ խմես, կասես. «Խվա՛յ, էս ա լ(վը հա՛ «, ասես ոչ թե՛ կեշ ա»¹²³, «...անց կցավ կնաց կետի մոտ, մի բղտոր ճ(ւր ա սարսափելի, և էտ տղան ասեց.– Երանի ես ծարավ ըլեի, էս պարզ ճ(ւր խմեյի, էս ի՛նչ լ(վ ճ(ւր ա»¹²⁴, բ) **զգուշացում-բանաձև**, որը լսելով՝ հերոսը զգուշանում է կախարդանքի ենթարկվելուց և քարանալուց, օրինակ՝ «...հլե էտ բաղը տ(ւս ա կյ(լի թե չէ, սկսըմ ա եղնեն հարա տալը.– Հա՛յ տարավ, հա՛յ. Խյար բլբ(ւի ըխչըկանը տարա վ: Տ(անգաճ չի տնըմ, կոխած կյ(լիս ա»¹²⁵, «Քյն(ց հա՛, քյն(ց, փոնեցե ք հա՛, փոնեցե ք»¹²⁶, գ) **սպառնալիք-բանաձև**, որի գործառույթը հերոսին՝ առաջադրանքը չկատարելու համար գլխատելն է, կամ էլ հակառակորդին իրեն ենթարկելու ու վախեցնելու նպատակը, օրինակ՝ «Քաչա՛յ, էս ուզըմ եմ, վրեր իմ պալատը մարմար քարից շինես, մըչն էքուց էս վախտ, էթե մարմար քարը պիրես վրեչ, կըլ(խտ թոցընիլ եմ տարլի»¹²⁷, «Մասըտ կտրի աստոճու կտրածի նման, դինջ տեղըտ քնի, ինձ դիպչես ոչ»¹²⁸, դ) **բանաձև-դիմում, բանաձև-խնդրանք**, որոնց միջոցով հերոսը դիմում է հրաշագործ օգնականներին՝ տարբեր անհրազործելի խնդիրներ լուծելու համար, օրինակ՝ «Ասեց.– Քյն(, էն քյ(թ(ւկը որ էն պընի դաքիցը պիրել էս, ընդեղ կանչի. «Պապի՛, պապի՛», պապը տ(ւս կկյ(, որ տյ(ւս կյ(, կասես...»¹²⁹:

¹²¹ Մ. Բ. Հ ա ղ թ յ յ յ ա ն. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006, էջ 8-9:

¹²² «Կախարդական մատանին».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 78, 12(12):

¹²³ «Անմահական ճ(ւր պիրող տղեն».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 29, 1(1):

¹²⁴ «Հազարի բըլբուլ».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 32, 2(2):

¹²⁵ «Խյար բլբուլի ախչիկը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 64, 8(8):

¹²⁶ «Անմահական ճ(ւր պիրող տղեն».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 29, 1(1):

¹²⁷ «Հոր խըրատը իրան տըղերանցը».– ՀԺՀ, հ. VI, էջ 386:

¹²⁸ «Թաքավորի պուճուր տղեն».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 95, 18(18):

¹²⁹ «Թաքավորի պուճուր տղեն էն դունըմը».– ՀԱԲ, հ. 25, էջ 88, 15(15):

Ի տարբերություն սկավաճրային և եզրափակիչ բանաձևերի, որ պատումի ընթացքում միայն մեկ անգամ են օգտագործվում, միջնամասային կայուն բանաձևերը, պայմանավորված սյուժեի զարգացմամբ, կիրառվում են մի քանի անգամ: Կայուն բանաձևերից զատ հեքիաթի միջնամասը հազեցած է անեծքներով, առած-ասացվածքներով, բարեմաղթություններով, օրհնանքներով, երդումներով, ծիսահավատալիքային տարբեր սովորույթներով, որոնք նույնպես շատ կարևոր դեր են խաղում հեքիաթի կառուցվածքում: Անեծք-օրհնանքները և բարեմաղթությունները, օժտված լինելով ներքին հմայական գորույթամբ և ընկալվելով որպես ներգործուն գորույթուն և ցանկության իրագործման գերբնական հնարավորություն, մշտապես ուղեկցել են հեքիաթի սյուժեին: Տավուշի հեքիաթներում հանդիպում են անեծքների երկու տիպ: Առաջինը անեծքների այն տիպն է, երբ հեքիաթային հերոսի կատարած վատ արարքն է ազդակ դառնում անեծքի համար, որով կանխորոշվում է նրա ապագան և մատնանշվում է անեծքի ազդեցությունը վնասազերծելու միջոցը, որը պետք է ձեռք բերվի անդրաշխարհից: Սովորաբար անիծող կողմը մի պատավ կին է, որը, անկասկած, օժտված է հմայական կարողություններով և գիտի իր խոսքի արժեքն ու ուժը: Օրինակ՝ «Էս պատավը հիլ ա անըմ փախչըմ ա ու անըծըմ ա, ասըմ ա. «Ա՛յ որթի, ասձանե խընթում եմ, բաքի սամվելա քամին կյ(քու բաղը նհենց սրփի տանի, նհենց չորացնի, որ տեղը մի կանաչ էլա մնա ոչ»: Մրա ասելն ու մի փիս հանքսրզ քամի վեր կենալը մին չի՝ ըլըմ:

... Դրանից ետը պատավը ասըմ ա. «Ձեր բաղը չի կնանչի, հեչկել որ Զադի բլբուլը չպիրեք»¹³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք՝ անեծքի այս տեսակով պայմանավորված են հեքիաթի հետագա գործողությունները՝ անեծքով դրված արգելքը չեզոքացնելու համար, իսկ երկրորդ տեսակը, որ կիրառվում է հեքիաթում, ընդհանուր բնավորությամբ անեծքն է: Այս պարագայում անիծողը իր հոգեկան ապրումները, վրդովմունքն ու զայրույթը արտահայտում է բացասական ցանկությամբ, օրինակ՝ «Թող կյ(, ֆողեմ դրա կլուխը, հորս հացը հալբաթ փորին ծանդրութին ա անըմ, հալբաթ կլուխը ցավըմ ա, աջալը մոտացել ա»¹³¹, «Ա՛յ տըրա սըվորցնողի վիզը կոտորի»¹³², «Վա յ, տ(ւ բեմուրագ ըլես, վա յ տ(ւ խըռզընհատ ըլես...»¹³³:

Դժբախտություն, վիճակի վատթարացում արտահայտող ցանկություններին զուգահեռ՝ հեքիաթներում հաճախ կիրառվում են բարի մաղթանքի հմայական բանաձևեր, որոնց միջոցով ասացողն իր լավագույն ցանկություններն ու երախտագիտությունն է փոխանցում դրան արժանացած հերոսին: Օրհնանքներն ու բարեմաղթությունները հակակշռում են անեծքին, լավատեսական տրամադրություն են հաղորդում հեքիաթին և արդարացնում ունկնդիրների սպասումը՝ կապված բարու հաղթանակի հետ: Օրինակ՝ «Փա՛հ, փա՛հ, քու ձեռները կնանչի, քու մատները պետք ա պաչել,

¹³⁰ «Թաքավորի բաղի հեքիաթը».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 688:

¹³¹ «Մայիֆ թաքավորի հեքիաթը».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 309:

¹³² «Վրսկըքյ(քու տղի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 19, 1(1):

¹³³ «Թաքավորի պուճուր տղեն».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 94, 18(18):

որ էս դայդի հունարի տեր ա»¹³⁴, «Բին(, աստո՞ծ քու պ(նն աչողի, ինչ որ տվել եմ քեզ, քու մոր կաթնի պես հալալ լի քե»¹³⁵, «Վա՛յ, ես քու ցավը տանեմ, ես քու հոքուն մատաղ, ես քեզ դուրբան, որ իմ ախճկանն ազատեցիր...»¹³⁶:

Հեքիաթագետները նկատել են, որ առած-ասացվածքներն ու դարձվածները հեքիաթի կառույցում երբեմն հանգույցի, կապող օղակի դեր են խաղում¹³⁷, և բանասացները դրանք օգտագործում են իրենց խոսքին ավելի մեծ արժեք տալու և տարբեր երևույթներին տարբեր հնչեղություն հաղորդելու համար: Առած-ասացվածքի փոքր ծավալը, պատկերավորությունը, ճանաչողական ու իմացական արժեքը կիրառական մեծ հնարավորություն է ընձեռում հեքիաթի հերոսների վարքագիծը բնորոշելու, նրանց հետագա արարքները կանոնակարգելու համար խորհուրդ տալու կամ էլ արդեն տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին եզրակացություն-բանաձևով հանդես գալու: Օրինակ՝ «Թաքավորն ապրած կենա, տ(ւ քանի թագա յա, քանի դեռ հլամ կլուխը պըցըցրել չի, արի տ(ւ տր(կլխին տու, թող ոտը իրան յորդանի գյ(ր(մեկնի, իրան գյ(ր(թող ժաժ կյ(»¹³⁸, «Ա՛յ վրերթենի ջան, դե՛, էսա ես մըեռնըմ եմ, տ(ւք էք գլիդըմ, թե վրե՛նց կանեք, ի նչ կանեք, մրենակ մի խըրատ եմ ձրեզ տալըի, վրեր փըսակվեք, առանց ճընանչիլու, առանց տըենալու խամ, օտար տըեղից ախչիկ չի առնեք, ծըեր ճիպոտը ծըեր քուլիցը կըկտրեք»¹³⁹, «Թուքը՝ թքողին, մուրը՝ մրողին, ո՛վ կթքի իրան ծնողին»¹⁴⁰, «Աման մարթ Հաջի Մուրադ չի տ(ոն(լ, աման ցավի դիմանալ»¹⁴¹:

Վերջին բանաձևերը գալիս են հաստատելու այն իրողությունը, որ բանահյուսական ժանրերը մեկուսացած չեն հանդես գալիս, այլ փոխադարձաբար ներթափանցում են մեկը մյուսի մեջ և հարստացնում, արտահայտիչ ու ինքնատիպ դարձնում տվյալ ստեղծագործությունը: Նման դերակատարությունը հատկապես իրենց վրա են վերցնում ասույթաբանական ժանրերը, որոնք իրենց սեղմ ծավալի մեջ խտացնում են իմաստաբանական մեծ ներուժ:

Տավուշի հեքիաթների քննարկումը ցույց է տալիս, որ հեքիաթի կառուցվածքում օգտագործվում են մշտապես անփոփոխ կրկնվող լեզվադարձվածային կայուն կադապարներ, որոնք խարսխված են Տավուշի խոսվածքի վրա: Տավուշի հեքիաթները ենթարկվում են նույն օրինաչափություններին, ինչը հաստուկ է հեքիաթին ընդհանրապես, անկախ ազգային պատկանելությունից: Տավուշի հեքիաթները սկսվում, ընթանում և ավարտվում են հեքիաթային ավանդական կայուն սկսվածքային, միջնամասային և եզրափակիչ բանաձևերով: Դիտարկումների և պրպտումների

¹³⁴ «Մուլթան Մուրադ թաքավորի հեքիաթը».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 343:

¹³⁵ «Պ(ւրթ կյզ(դը՝ թաքավոր».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 329:

¹³⁶ «Խեչոյի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 25, էջ 109, 21(21):

¹³⁷ Е. В. Б а р а н н и к о в а. Бурятские волшебнo-фантастические сказки. Новосибирск, 1978, с. 200.

¹³⁸ «Պ(ւրթ կյզ(դը՝ թաքավոր».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 322:

¹³⁹ «Հոր խըրատը իրան տըդերանցը».- ՀԺՀ, հ. VI, էջ 382:

¹⁴⁰ «Վըսկըքյ(քու տղի հեքիաթը».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 20, 1(1):

¹⁴¹ «Հաջի Մուրադ».- ՀԱԲ, հ. 21, էջ 48, 6(6):

արդյունքում փորձել ենք վերականգնել բանաձևային այն շրջանակը, որի մեջ դրվել է հեքիաթը: Չափածո նախաբան-սկսվածքը և չափածո ավարտը ավանդական հեքիաթասացության կայուն տարրերից են, որոնք ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց կենսունակությունը, տարանջատվել են հեքիաթից և շարունակել իրենց գոյությունը՝ որպես բանահյուսական առանձին միավոր:

Չափածո նախաբան-սկսվածքի 7 չափածո ավարտի մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ բանաձևերը խարսխված են նախնական ծիսաստվորության ու հավատալիքային հենքի վրա, կիրառվել են որպես հեքիաթի մուտքը ունկնդիրներին նախապատրաստելու և հեքիաթի ավարտից դեպի իրական կյանք վերադարձնելու միջոց, սակայն օրգանական կապ չունեն հեքիաթի սյուժեի հետ:

Տավուշի սկսվածքային, միջնամասային բանաձևերի քննությունն ու դասակարգումն ըստ կիրառության հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ դրանք առանձին տեղական ինքնատիպ դրսևորումներով հանդերձ, նույնական են հարևան պատմաագագրական շրջանների հեքիաթային բանաձևերին և հանդես են եկել տեղական խոսվածքի լեզվամիջոցների, բառամթերքի ու ասութաբանական տեսակների առատ օգտագործմամբ, որը հնարավորություն է տվել ստեղծելու տարբերակների բազմազանություն: Բանաձևերի տեսակների բազմազանությունը ոչ միայն ինքնատիպություն ու արտահայտչականություն է հաղորդել Տավուշի հեքիաթներին, այլև ցույց է տվել, որ ավանդական կայուն բանաձևերը մասնակի կորուստներով հասել են XX դ. կեսերը և շարունակել են կենցաղավարել բանասացների խոսքում: Ակնհայտ է նաև այն փաստը, որ բանասացները ավանդական կայուն բանաձևերին հավելել են իրենց անհատական խոսքը, և իրենց խոսքը ունկնդրին հասցնելու համար դիմել են տարբեր հնարքների: Այդ ամենով հանդերձ՝ XX դարի գրառումները ցույց են տալիս, որ ոչ միայն Տավուշի, այլ ընդհանրապես հայկական հեքիաթային ժառանգության մեջ նկատելի են որակական ու քանակական փոփոխություններ, որոնք տարածվում են նաև կայուն բանաձևերի վրա: Տավուշի հեքիաթային կայուն բանաձևերն իրենց առանձնահատկություններով, ինքնատիպությամբ ու համապարփակությամբ հարստացրել են համահայկական հեքիաթային ավանդական բանաձևերը և դարձել դրա անքակտելի մասը:

ИНИЦИАЛЬНЫЕ И МЕДИАЛЬНЫЕ УСТОЙЧИВЫЕ ФОРМУЛЫ В ТАВУШСКИХ СКАЗКАХ

Э С Т Е Р Х Е М Ч Я Н

Р е з ю м е

На анализе устойчивых формул в тавушских сказках (сказки записаны А. Назиняном, А. Карапетяном, В. Свазлян, Э. Хемчян в 1960 – 2000 гг. в селениях Тавушской области и хранятся в фольклорном архиве Института археологии

и этнографии НАН РА). Дифференцированы три основные группы сказочных формул: а) инициальные формулы; б) медиальные формулы; в) финальные формулы, свойственные также тавушским сказкам. Тавушским сказкам также свойственны стихотворные присказки и концовки прибауточного характера, которые не связаны с содержанием сказки. Стихотворными присказками сказочник настраивает слушателей и вводит в волшебный сказочный мир, а концовками подчеркивает границы и конец повествования. Исследования показывают, что стихотворные присказки и стихотворные концовки со временем потеряли свою жизнеспособность, отделились от сказки и продолжили свое существование как отдельная фольклорная единица. Анализируемый материал показывает, что инициальные и медиальные формулы, встречающиеся в структуре тавушских сказок, сохранили элементы традиционных устойчивых формул, а сказочники со своей стороны обогащали новыми элементами тавушского говора, в результате чего сказки становились более интересными. Устойчивые формулы тавушских сказок со своими богатством и самобытностью дополнили общеармянское сказочное наследие.

INITIAL AND MEDIAL STABLE FORMULAS IN TAVUSH TALES

ESTHER KHEMCHYAN

Summary

On the analysis of stable formulas in Tavush tales (tales were written down by A. Nazinyan, A. Karapetyan, V. Svazlyan, E. Khemchyan in 1960–2000 in the settlements of Tavush region and are kept in the folk-lore archive of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA). Three main groups of tale formulas are differentiated: a) initial formulas, b) medial formulas and c) final formulas, peculiar to Tavush tales as well. Tavush tales are also characterized by poetic endings of proverb nature that are not linked with the content of fairy tales. With the tale beginning story-teller sets up and introduces listeners to a magical fairy world, and the ending emphasizes the limits and the end of the story. Studies show that poetry beginnings and poetic endings eventually lost their viability, separated from the tales, and continued to exist as a separate unit of the folk-lore. The analyzed material shows that the initial and medial formulas, which are found in the structures of Tavush tales, saved the elements of traditional stable formulas but the tale-tellers enriched them by new elements of Tavush dialect, in the result of which the tales became more interesting. The stable formulas of Tavush tales expanded the All-Armenian tale heritage with their richness and originality.